

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. **Каваленка, В. А.** Міфапаэтычныя матывы ў беларускай літаратуры / В. А. Каваленка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 225 с.
2. **Маслова, В. А.** Современные направления в лингвистике: учебное пособие / В. А. Маслова. – Москва: Академия, 2008. – 264 с.

УДК 811.161.3'367.4:398.8(=163.3)

В. Э. Зіманскі

ЭКСПРЭСІЎНЫЯ ФОРМЫ ПРОСТЫХ ЗВАРОТКАЎ У МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ ПЕСНІ

Анотацыя. Паэтычны зваротак як асаблівы зварот да пэўнага аб'екта ў фальклорнай абрадавай паэзіі мае больш шырокае прызначэнне, чым у паўсядзённых зносінах ці ў паэтычных творах: яго ўжыванне неабавязкова падразумявае наступны дыялог і ў той жа час выконвае яркую экспрэсіўную функцыю. Дадзенае даследаванне мае на мэце вызначэнне асаблівасцей функцыянавання экспрэсіўных форм простых звароткаў для надання выразнасці твора абрадавай паэзіі. Вызначана, што ў эмацыянальна-экспрэсіўнай форме звароткі ўжываюцца часцей, чым у нейтральнай; гэта тлумачыцца спецыфікай фальклорных песенных твораў: акрамя выканання вакатыўнай функцыі, яны перадаюць просьбу, пытанне і адказ на яго, скаргу, зварот па парадку, падзяку, парадку, павучанне, ужываюцца з мэтай выклікаць эмоцыі і пачуцці – жаласць, тугу, радасць, любоў, ласку, замілаванне і пад. Зваротак у памяншальна-ласкальнай форме можа быць адрасаваны не толькі людзям, але і іншым жывым і нежывым істотам (святу і яго ўдзельнікам, прыродным стыхіям, жывёлам, птушкам, раслінам, міфічным істотам) і здольны не толькі характарызаваць адносіны да адрасата, але і выконваць некаторыя магічныя функцыі: задобрыць, паспагадаць, сучешыць, выказаць прыхільныя адносіны, выклікаць давер і атрымаць у выніку адпаведную рэакцыю суб'ядніка (апелятыўная функцыя). Акрамя таго, зваротак уплывае на кампазіцыю твора, стварае непаўторныя матывы з пункту гледжання нацыянальных асаблівасцей. Матэрыял даследавання можа быць карысны ўсім, хто цікавіцца беларускай народна-песеннай творчасцю, беларускім словам, дбае пра павышэнне свайго моўнага і культурнага ўзроўню.

Ключавыя словы: зваротак, паэтычны зварот, экспрэсіўнасць, народная вусна-паэтычная творчасць, абрадавая паэзія, сродак выражэння.

У паўсядзённым жыцці нам неаднаразова даводзіцца звяртацца да людзей, жывёл і нават рэчаў, якія нас акружаюць. У большасці выпадкаў для таго, каб звярнуць на сябе ўвагу іншай асобы, мы выкарыстоўваем у сваёй мове звароткі – словы або спалучэнні слоў, што называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай, заклікам, просьбай, якім наогул адрасавана выказванне, выражанае ўсім сказам. Ад зваротаў, якія чалавек адрасуе суб'ядніку, уступаючы ў размову, адрозніваюць паэтычныя звароты [3, 61] – паэтычны прыём звароту да рэчаў і з'яў; яго адрозненне ад зваротка ў тым, што паэтычны зварот не прадугледжвае наступны дыялог, паколькі адсутнічае рэальны

адрасат. Сярод паэтычных зваротаў ёсць і такія, калі аўтар звяртаецца не толькі да канкрэтнай асобы, але і да абстрактных паняццяў. Зварот з вуснага, канкрэтнага, непасрэднага пераўтвараецца ў апасродкаваны аркушам паперы, пісьмовы, дыстантны ў прасторы і часе. Зваротак тут не столькі «шукае» сапраўднага адрасата, колькі называе таго, хто знаходзіцца ў полі зроку паэта ў момант напісання твора. Падобная намінацыя, якая па гучанні і па форме нагадвае зваротак, не з'яўляецца ўступам у моўнае ўзаемадзеянне. Дадзены выразны сродак паэтычнага тэксту мае яркую экспрэсіўную функцыю, у выніку чаго свет паэтычнага звароту ўяўляецца больш складаным, багатым і выразным. У вусна-паэтычных творах такі зваротак займае асаблівае становішча паміж звычайнымі звароткамі і паэтычнымі: з аднаго боку, абрадавыя песенныя творы ўтрымліваюць зварот да канкрэтнай асобы, якая прысутнічае падчас размовы; і ў той жа час ужыванне зваротку неабавязкова падразумявае наступны дыялог. Такім чынам, можна сказаць, што зваротак у фальклорнай абрадавай паэзіі мае больш шырокае прызначэнне, чым у паўсядзённых зносінах ці ў паэтычных творах.

Аб'ектам даследавання выступаюць экспрэсіўныя формы простых звароткаў у беларускіх вусна-паэтычных творах; прадметам даследавання з'яўляецца іх функцыянаванне ў беларускай абрадавай паэзіі. Мэта даследавання – вызначыць асаблівасці функцыянавання экспрэсіўных форм простых звароткаў для надання экспрэсіўнасці творах абрадавай паэзіі. Матэрыялам даследавання паслужылі 123 простыя звароткі ў памяншальна-ласкальнай форме, выбраныя з розных узораў беларускай абрадавай паэзіі [1].

Заўважана, што ў беларускіх абрадавых песнях зваротак выступае кампазіцыйным цэнтрам, нярэдка адлюстроўваючы эмацыянальна-псіхалагічны стан персанажа, і немалаважныя роля пры гэтым належыць памяншальна-ласкальным формам зваротка. Іншымі словамі, калі з дапамогай канататыўных (эмацыянальных) суфіксаў утвараюцца словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, то гэта дазваляе моўніку выразіць свае адносіны да адрасата.

Праз ужыванне ласкальнай формы выказваецца спагадлівае стаўленне да героя, які, напрыклад, у вясельных песнях звычайна называе сапраўдную асобу: *Колечка, Ванечка, брацетка, татулечка, татачка, сыночак, сваточки*. У многіх выпадках ласкавы зварот адрасаваны родным, да якіх звяртаецца гаворачы. Такім чынам могуць выказвацца:

– просьба: «– Пусці, **мамачка**, // На раўчэй гуляць, // Ой, лілюлюшкі, // На раўчэй гуляць» [1, с. 28]. «Прышла ж да яго да дзевачка яго: // – Дай уставай, **братчка**, да ўставай, родненькі» [1, с. 18]. «Саша ў мамачкі прасіўся: // – Пусці, **мамачка**, на адну ноч, // Заўтра к утру я вярнуся» [1, с. 139]. «Сястра ў брата да прасілася, // Не траві мяне, **братка**, у суботачку, // Да траві, **братка**, да ў нядзелечку ...» [1, с. 54]. «Пусці, **братко**, мяне ў хату, // У хаце зіму зімаваці» [1, с. 100]. «Стойце, **братцы**, за варотмі, пайду ў свакроўкі запытаю». [1, с. 105]. «Іванька ў маманькі просіцца: // – Пусці мяне, **маманька**,

на адну ноч» [1, с. 141]. «Пусці мяне, **мамка**, пагуляці, // Канарэек-пташачак паганяці» [1, с. 67]. «Устань, **міленькі**, абачніся, // Схадзі, схадзі, **міленькі**, па бабульку» [1, с. 109]. У прыведзеных прыкладах варта звярнуць увагу на структурныя змены слоў-звароткаў. З дапамогай канататыўных суфіксаў *-ачк-*, *-аньк-*, *-к-* ствараліся новыя формы звароткаў, якія насычаліся адпаведнай эмацыянальнасцю: *мамка* – *мамачка* – *маманька*; *братка* – *братачка*. Тут можна заўважыць стылістычныя адметнасці народных песень: зваротак *маманька* вельмі падобны да рускага *маменька* і здаецца больш прыдатным для выкарыстання ў рускай мове; ужыванне яго ў беларускіх песнях можна лічыць дыялектнай асаблівасцю ўсходніх рэгіёнаў. Каларыт паўднёвых гаворак і ўплыў украінскай мовы заўважаем у зваротку *братко* са спецыфічным, дыялектным канчаткам *-о*;

– пытанне і адказ: «*Сустрэў мяне мой татанька: // – Дзе ж, дачушка, дзіця брала?*» [1, с. 76]. «*А ў яго мамачка пытаецца: // – Чыйго ты, сыночак, сядлаеш? // – Сядлаю, мамачка, я свайго*» [1, с. 141]. «*– Я ўжо, татка, вячэрала, // Да я ела сухіх хлябоў ...*» [1, с. 89]. Спагадлівыя адносіны да роднага чалавека прасочваюцца праз ужыванне звароткаў у памяншальна-ласкальнай форме. У наступным прыкладзе ўжываецца зваротак-калька з рускай мовы: «*Чаго ты, мальчык, чаго невясёл, // Ці ў цябе, мальчык, дзевачкі няма?*» [1, с. 92];

– скарга: «*– Ой, мамачка, гора-гора, // Далёкае замужжэйка ...*» [1, с. 86]. Ужыванне выклічніка *ой* надае зваротку большую экспрэсію. Можна адзначыць, што ў семантычным плане зваротак *мамачка* можна разглядаць не толькі як зварот да канкрэтнай асобы, але і як паэтычны зварот, паколькі называнне маці менавіта ў такой форме характэрна і для сітуацыі, калі эмацыянальна ўсхваляваны чалавек проста ўскрыквае «ой, мамачка!»;

– зварот па парадку: «*Пайду да таткі на парадэчку: // – Парай мне, татка, што мне рабіць, // Ці замуж ісці, ці дома быць*» [1, с. 125];

– падзяка: «*Скланіўся нізка ў ножанькі: // – Дзякую табе, матулька, // Што ты мяне маленькага ўзраціла, // А ўзраціўшы, у чужыя людзі пусціла*» [1, с. 142]. Зваротак, утвораны з дапамогай суфікса *-ульк-*, уяўляецца больш эмацыянальным, чым, напрыклад, з суфіксам *-ачк-*. Слова *матулька* напоўнена большай пяшчотай, мяккасцю, шчырасцю, што, магчыма, залежыць і ад «фанетычнай мяккасці» суфікса;

– парада, павучанне: «*Мамухна дачушку павучаіць: // – Паедзеш, дачушка, у чужыя людзі, // Свякроўку мамкай назваць не забудзь*» [1, с. 89].

У якасці зваротка ў памяншальна-ласкальнай форме выступаюць асабовыя імёны канкрэтных людзей: «*Чаго сядзіш, што думаеш, Колечка?*» [2, с. 254]. «*Уставай, Васечка, годзе спаць, // Пара радзіну сабіраць*» [1, с. 138]. «*Чаму ў цябе, Валодзька, // Да кажуща няма?*» [1, с. 16]. «*А ты, Раечка, ты душа мая, // Ты не старыся за мной. // А ты, Лёшачка, ты душа мая, // Я не старусь за табой*» [1, с. 108]. «*І пасядзі, Валечка, падумай, // І ці ні жаль табе*

дзявоцкага гуляння ...» [1, с. 135]. «*Пашилі, пашилі, Ядзечка, // Матульку ў садок на ружачку*» [1, с. 126]. «*Пайшла ты, Волячка, // У чужое сяло, // У чужое сяло, // А ў чужыя людзі*» [1, с. 208], а таксама дзеючых асоб, герояў канкрэтнага абраду ці свята: «*Цярэшка, чаху-чаху, // Што ў тваім мяху, мяху?*» [2, с. 89]; «*Да Купаленька, рана-рана, // Дзе дасюль была?*» [1, с. 394]. З дапамогай канататыўных суфіксаў -к-, -ечк-, -ачк-, -ячк-, -еньк- зваротак насычаецца мяккасцю, пяшчотай. Такім чынам моўнік выказвае свае адносіны да асобы, якой адрасаваны зварот.

Прыхільныя адносіны да асобы выказваюцца пры звароце да розных катэгорый людзей: сваякоў, сяброў і інш. Для закліку маладых дзяўчат выкарыстоўваецца наступная форма зваротка: «*Казалі ж, наш сват красівай, // Пойдем, дзевачкі, паглядзім*» [1, с. 155]; «*Гукала бяроза дзевачак у лес іціць: // – Хадзіце, дзевачкі, вянкi віць ...*» [2, с. 300]. Да замужняй маладой жанчыны звярталіся, напрыклад, так: «*Да прыйшоў жа к ёй мядзведзечка: // – А, малодачка, дзіця плача. // А, малодачка, дзіця плача*» [1, с. 82]. Наступны зваротак указвае на род дзейнасці асоб, якім ён адрасаваны: «*А пара, жнейкі, дамоў, пара, // А халодная раса ўпала*» [1, с. 78]. Ласкавага звароту патрабаваў і вясельны абрад пры вітанні са сватамі: «*Добры дзень жа вам, сваточкі, // Ай, ці ждалі ж вы, ждалі нас у госці?*» [1, с. 204]. Такім чынам моўнік імкнуўся залагодзіць будучых родзічаў.

Зварот можа быць адрасаваны іншым жывым і нежывым істотам:

– святу, яго ўдзельнікам: «*А калядачкі, а хадзіце к нам, // Ай, ля-лэ, // Рана, ай хадзіце к нам*» [1, с. 9]. Калядачкі тут могуць успрымацца і як сама назва свята, і як назва яго ўдзельнікаў – калядоўшчыкаў;

– прыродным стыхіям: «*Разнясіце, вецярочкі, маю пячаль на мамачцы ...*» [2, с. 356]; «*Свяці, свяці, мясячык, // На ўсю цёмну ноч*» [1, с. 22]. Перад намі традыцыйны зварот да сілаў прыроды, якія, на думку моўніка, маглі дапамагчы яму ці хаця б даць нейкую надзею на лепшае. Падобныя звароты могуць псіхалагічна ўздзейнічаць на таго, хто звяртаецца, супакойваць яго;

– жывёлам і птушкам: «*Ну-тка, козанька, ды й расхадзіся ...*» [2, с. 143]; «*Жавароначкі, прыляціце, // Цёпла лецейка прынясіце ...*» [2, с. 204]. У гэтых прыкладах звароты адрасаваны дзеючым асобам пэўнага свята. Зваротак «*козанька*» прызваны залагодзіць жывёлу, якая займала галоўнае месца ў абрадзе «Ваджэнне казы» падчас каляд. Продкі верылі, што ад прыхільнасці гэтай жывёлы залежыць лёс ураджаю. Жаваранкі ж лічыліся прадвеснікамі прыходу вясны. Лічылася, што калі гэтыя птушкі прыляцяць, тады і зіма скончыцца. Таму неабходна было іх правільна, ласкава паклікаць. Ужыванне памяншальна-ласкальнай формы звароткаў павінна было спрыяць устанаўленню прыязных адносін, насычаючы ўвесь зварот экспрэсіяй. Акрамя таго, зварот мог адрасавацца дамашняй птушцы. Напрыклад, у вясельнай песні, якая выконвалася пры сустрэчы сватоў, гаспадары звярталіся да курэй: «*Вы не бойцеся, куркі, // Вы не бойцеся*» [1, с. 153]. Птушка ў

дадзеным выпадку падавалася на стол, таму і становілася аб'ектам звароту: гаспадары такім своеасаблівым спосабам быццам прасілі прабачэння;

– раслінам: «*Да не ззяйце, красачкі, // Да не ззяйце, красачкі, // Мы ж вас да зрываць будзем*» [1, с. 127]. Красачкі (кветкі) з'яўляюцца элементам дзявочага ці вясельнага вяночка. Праз зварот да іх сцвярджаецца думка аб непазбежнасці хуткага вяселля;

– міфічным істотам: «*Вам, русалачкі, вяночкі, // А нам, маладым, сярпачкі*» [2, с. 357]. Прыведзеныя радкі з летняй русальнай песні прызваны задобрыць русалак, якія ва ўяўленнях нашых продкаў заманьвалі да сябе хлопцаў, перашкаджалі працаваць дзяўчатам; таму ўжыванне памяншальна-ласкальнай формы зваротку ў дадзеным выпадку цалкам апраўданае і лагічнае.

Асаблівае гучанне набываюць песенныя творы, у якіх зваротак у памяншальна-ласкальнай форме паўтараецца, ужываецца ў кожным радку: «*Давай, давай, мамачка, вячэраць, // Павячэраўшы, дзяліцца. // Табе, мамачка, вераценцы, // А мне, мамачка, палаценцы, // Табе, мамачка, рублі, // А мне, мамачка, кублы. // Табе, мамачка, вяроўка, // А мне, мамачка, кароўка*» [1, с. 187]. У песні ілюструецца зварот, размова дачкі з маці перад адыходам маладой у сям'ю мужа. Гаворка вядзецца пра пасаг маладой. І ўсё ж такі з дапамогай зваротка акцэнтуюцца ўвага менавіта на канкрэтнай асобе – маці. Эмацыянальнасць зваротку надае яго памяншальна-ласкальная форма, а экспрэсія дасягаецца кожным новым яго паўторам; так перадаецца адчай маладой дзяўчыны, якой трэба пакідаць родную хату. Твор прасякнуты жаданнем дачкі яшчэ і яшчэ раз звярнуцца да роднай маці перад доўгай разлукай, і зваротак «мамачка» адыгрывае ў выражэнні такога настрою вельмі важную ролю: праз перадачу звычайнай размовы пра пасаг зваротак гучыць як словы малітвы, заклінання. З дапамогай падобнага зваротка ствараецца адметны кампазіцыйны лад твора, перадаецца яго агульны настрой, пачуцці.

Вядома, што ў беларускай мове зваротак можа выражацца не толькі назоўным склонам назоўніка, але і клічнай формай, што з'яўляецца спецыфічнай рысай нашай мовы, асаблівасцю, якая характэрна ў асноўным для гутарковага стылю: «*Свайго брацетку прасіла: // – Адамкні, браце, куфэ-рак. // – Мая сястрыца, не ўмею, // У чужых людзях не смею*» [1, с. 17]; «*– Дзякуй, баценьку, за тваю дачку ...*» [2, с. 119]; «*Ой, стой, куме, паслухаем, // Ці не шуміць дубровачка ...*» [4, с. 47]; «*Мая мамка дагадалася, // Узяла ў мяне папыталася: // – Чаго, доньку, горка плакала?*» [1, с. 87]. Ужыванне клічнай формы зваротка надае выказванню нацыянальны каларыт, без якога немагчыма ўявіць фальклорныя творы. Немалаважную ролю падобныя звароткі адыгрываюць і ў стварэнні меладычнасці, рытмічнасці песні, надаюць ёй эмацыянальнасць і экспрэсію.

Як паказвае аналіз, у эмацыянальна-экспрэсіўнай форме звароткі ўжываюцца часцей, чым у нейтральнай (у нашым аналізе яны складаюць 78 % усіх зафіксаваных простых звароткаў), што тлумачыцца спецыфікай фальклорных

песенных твораў: акрамя выканання вакатыўнай функцыі, яны павінны выклікаць эмоцыі і пачуцці – жаласць, тугу, радасць, любоў, ласку, замілаванне і пад. Зваротак у памяншальна-ласкальнай форме не толькі здольны характарызаваць адносіны да адрасата, але і выконвае некаторыя магічныя функцыі: задобрыць, паспагадаць, суцешыць, выказаць прыхільныя адносіны, выклікаць давер і атрымаць у выніку адпаведную рэакцыю суб'ядніка (апелятыўная функцыя). Акрамя таго, зваротак уплывае і на кампазіцыю твора, стварае непаўторныя матывы з пункту гледжання нацыянальных асаблівасцей.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Анталогія беларускай народнай песні і прыпеўкі / уклад. і прадм. А. Цітаўца. – Мінск: Ураджай, 2001. – 352 с.
2. Каляндарна-абрадавая паэзія / А. С. Ліс [і інш.]; пад навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 515 с.
3. **Формановская, Н. И.** Обиходные обращения и поэтическая обращенность / Н. И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2009. – № 1. – С. 61–64.
4. Сямейна-абрадавая паэзія. Народны тэатр / А. С. Фядосік [і інш.]; пад навук. рэд. К. П. Кабашнікаў. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 422 с.

УДК 8(07): 371(07)

В. І. Караткевіч

КРАЯЗНАЎЧАЯ ЛІТАРАТУРА Ў АСПЕКЦЕ ФУНКЦЫЯНАЛЬнай АДУКАВАНАСЦІ: РАЗВІЦЦЁ НАВЫКАЎ АСЭНСАВАНАГА ЧЫТАННЯ

Анатацыя. Чытацкая адукаванасць мае на мэце развіццё здольнасці вучняў разумець і выкарыстоўваць пісьмовы тэкст для пашырэння ведаў і ўдзелу ў сацыяльным жыцці. Пры *асэнсаваным чытанні* разуменне тэксту суправаджаецца разуменнем павярхоўнага інфармацыйнага ўзроўню зместу, асэнсавання адносін паміж суб'ектамі гісторыі і ўласнага стаўлення да твора або падзеі. Выкарыстанне краязнаўчых тэкстаў у адукацыйным працэсе спрыяе развіццю навываў асэнсаванага чытання.

Ключавыя словы: функцыянальная адукаванасць, асэнсаванае чытанне, краязнаўчы тэкст.

Прыярытэтнай мэтай адукацыі ў сучаснай школе з'яўляецца развіццё асобы, гатовай да ўзаемадзеяння з навакольным асяроддзем, да самаадукацыі і самаразвіцця. Адпаведна патрабаванням да зместу і плануемых вынікаў засваення вучнямі асноўных адукацыйных праграм найбольш важным лічыцца фарміраванне ў навучэнцаў універсальных, метапрадметных вучэбных дзеянняў, асаблівае месца сярод якіх займае чытанне і работа з інфармацыяй. Паспяховае навучанне ў школе немагчыма без сфарміраванасці ў навучэнцаў *чытацкай адукаванасці*.